

The Necessity of Re-correcting Jalal Tabib Shirazi's Divan

Shirin Kabiri*

Mehrdad Chatraei**

Maryam Mahmoudi***

Abstract

Jalaluddin Ahmad, known as Jalal Tabib Shirazi, is one of the physicians and poets of the eighth century AH. Jalal Tabib's Divan was published in 1389 (2010) with Nasrollah Pourjavadi's correction. The authentic manuscript was not utilized in this correction. In the present study, the authors first provide a brief introduction to the poet and the published Divan. Then, the new version from the Soleimani Library of Turkey is introduced. We discuss some of the errors, mistakes, and omissions in the corrected Divan put forth by Nasrollah Pourjavadi in comparison with the Soleimani Library version, and note that a collection of Arabic poetry and Persian sonnets, as well as his *Fars Nameh* Masnavi, are not included in the body of the corrected text. This research was conducted using the library research method and a case study. In the end, we suggest that the Jalal Tabib Shirazi's Divan can be revised once more using the new version of the Soleimani Library in Turkey, as well as through a comparison with other copies, in order to eliminate errors and defects in the existing published edition and to achieve a more comprehensive and reliable version.

Introduction

Jalaluddin Ahmad, the son of Yusuf, known as Jalal Tabib Shirazi, is one of the physicians and poets of the eighth century AH. He was one of the poets praising the House of Inju kings (Amir Ghiyas al-Din Kai-Khusrau and King Shaikh Jamal al-Din Abu Ishaq), as well as those of the Muzaffari dynasty (Shah Mahmoud and Shah Shoja). His family was originally from Khaf and was known for scientific and literary pursuits, who emigrated to Shiraz, where Jalal was born. His father (Yusuf, the son of Elias) was a Sufi, and his uncle (Najm Al-din Mahmoud) was one of the renowned scholars and physicians of his time. His name is mentioned in some of the great books such as *Safineh-e-khoshgo*, *Tazkera-al-shoara* by Dolatshah-e Samarghandi, and *the Arafat Al-Asheghin va Arasat Al-Arefin*. The date of his birth is unknown but based on the evidence, we guess he was born in the late seventh century and the beginning of the eighth century AH. The date of his death is also unknown. Taghi-al-din Kashani believes the year of Jalal's death is 795 AH (1416). But Nasrollah Pourjavadi with sound reasons rejects that. His burial place is unknown, too.

Jalal Tabib is one of the influential poets in Fars and the literary domain of Shiraz. Jalal Tabib is very much influenced by Saadi Shirazi. Additionally, his *Gol-va-norooz* poems are used by Khajooy-e-Kermani in composing his own *Gol-va-norooz* poems. The first published literary work of Jalal is *Gol-va-norooz* poems published in Sweden in 1380 AH (2001) with Ali Mohades' correction. Jalal Tabib's Divan was published in 1389 AH (2010) with Nasrollah Pourjavadi's correction in 358 pages alongside the *Jawaher-al-bohur's* treatise. After the publication of Jalal Tabib's divan in 1390 AH (2011), Mohammad Afshin Vafaei wrote a critique of it in the Bukhara journal and enumerated the weaknesses of the book. He reminded us that the book had to be revised. In the same year, Masih Bahramian published an article entitled 'reflection on the divan of Jalal Tabib' in the Dor-e-dary quarterly journal. In the present study, besides the possible effects of Jalal Tabib on Hafez's poems, the mistakes of the divan were also mentioned.

Materials and Methods

A newly-found version of Jalal Tabib's Divan was introduced in the Soleimani Library of Turkey. We obtained a copy of it, and after that, compared it with the published version. The present study was conducted using the library research method and a case study.

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan Branch, Isfahan, Iran.

** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email address: m-chatraei@iaun.ac.ir).

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan Branch, Isfahan, Iran.

Discussion of Results and Conclusions

The reasons for the superiority of the Turkish version over the published text of Pour Javadi are as follows: 1- The Turkish version has a two-page introduction written by the compiler of the Divan of Jalal Tabib, but Pourjavadi's version does not have it. This preface determines the fame of Tabib's poetry and his skill in the medical profession. Also, it turns out that the book was written shortly after his death.

2- In the Turkish version, there are 264 verses of Arabic poems but there is no trace of them in Pourjavadi's version. Also, in the Turkish version, there are 749 verses of Persian poems more than Pourjavadi's version.

3- *Fars Nameh*, which is one of Jalal's poems is only available in the Turkish version and it is not included in Pourjavadi's version.

4- There are many deleted verses in Pourjavadi's version, which can be specified by referring to the Turkish version.

5- Pourjavadi misread some words that are correct in the Turkish version.

The authors of the present study suggest that Jalal Tabib Shirazi's Divan could be revised once more using the new version of the Soleimani Library in Turkey, as well as thorough comparing it with other published copies, to eliminate errors and defects in the existing published edition and to achieve a more comprehensive, complete, and reliable version.

Keywords: Persian Poems of the Eighth Century, Correction of Manuscripts, Jalal Tabib's Divan, the Manuscript of Soleimani Library of Turkey.

Resources

1. Al Tarazi, N. M. (1966). *List of Persian Manuscripts*. First Version. Cairo: Dar Al Kotob Publication.
2. Asghar, S. K. (Ed.) (2010). *Safine Khoshgoo (Book 2)*. Tehran: Islamic Consultative Assembly Documentation Center.
3. Bahramian, M. (2011). Reflections on the Divan of Jalal Tabib Shirazi. *Dor-e-Dari Journal (Quarterly Journal of Lyrical, Mystical Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Najafabad Branch)*, 1, 39-59.
4. Brown, E. (Ed.) (2003). *Tazkerat Al-Shoara*. Tehran: Asaatir Publications
5. Dehkhoda, A. A. (1373). *Dehkhoda Dictionary*. First Edition. Tehran: University of Tehran Publication.
6. Jalal Tabib Shirazi (n.d). *Diwan* [Manuscript]. Turkey: Sulaymaniyah Library, Main Issue 122.
7. Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (1993). *Anvari's Divan*. Second Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
8. Mohaddes, A. (Ed.) (2001). *Gol va Norooz*. Sweden: Uppsala University Press
9. Nafisi, S. (Ed.) (1991). *Sheikh Fakhreddin Ebrahim Hamedani Iraqi's Kolyat*. Sixth Edition. Tehran: Sanai Publication.
10. Nicholson, R. (Ed.) (1991). *Masnavi Manavi*. Tehran: Elm Publication.
11. Pourjavadi, N. (Ed.) (2010). *Divan with the Treatise of Jawahar Al-Bahour*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
12. Safa, Z. (1991). *History of Iranian Literature*. 7th Edition. Tehran: Ferdows Publication.
13. Sahebkhari, Z. A., & Fakhr Ahmad, A. (Ed.) (2010). *Arafat Al-Asheqin and Arsat Al-Arifin*. Tehran: Written Heritage Publication.
14. Shafiee Kadkani, M. R. (2004). *Imagination in Persian Poetry*. Ninth Edition. Tehran: Agah Publication.
15. *The Holy Quran*.
16. Vafaei, M. A. (2011). Critique and Introduction of New Books. *Bukhara Journal*, 14(83), 616-638.
17. Yousefi, Gh. H. (Ed.) (1995). *Bustan Saadi*. Fourth Edition. Tehran: Kharazmi Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره دوم (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۴۰۰، صص ۵۲ - ۳۳

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۲۶

Doi: [10.22108/RPLL.2020.122747.1696](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.122747.1696)

ضرورت تصحیح مجدد دیوان جلال طیب شیرازی

شیرین کبری*

مهرداد چترایی**

مریم محمودی***

چکیده

جلال‌الدین احمد بن یوسف معروف به جلال طیب شیرازی از پزشکان و شاعران قرن هشتم هجری قمری است. او پزشک مخصوص شاه‌شجاع بود و از او در تذکره‌هایی مانند *سینه خوشگو*، *تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی* و *عرفات العاشقین و عرصات العارفین* سخن رفته است. دیوان جلال در سال ۱۳۸۹ به تصحیح و مقدمه نصرالله پورجوادی در ۳۵۸ صفحه به همراه رساله *جواهرالبحور* به چاپ رسید. در این مقاله ابتدا به معرفی مختصر این شاعر و متن مصحح پورجوادی از دیوان او پرداخته می‌شود؛ همچنین نسخه نویافته کتابخانه سلیمانیه ترکیه معرفی خواهد شد؛ سپس برخی از اشتباه‌خوانی‌ها، غلط‌ها و افتادگی‌های متن مصحح پورجوادی در مقایسه و مقابله با نسخه کتابخانه ترکیه برشمرده می‌شود و یادآوری خواهد شد که مجموعه‌ای از شعرهای عربی جلال طیب و غزل‌های فارسی او و مثنوی *فارس‌نامه* در متن مصحح نصرالله پورجوادی نیامده است. پس از مقایسه و مقابله متن چاپی با نسخه سلیمانیه ترکیه، ترجیح و برتری این نسخه بر نسخه اساس پورجوادی کاملاً آشکار شد. این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و مطالعه موردی انجام شد. در پایان پیشنهاد می‌شود بار دیگر دیوان جلال طیب شیرازی با استفاده از نسخه نویافته کتابخانه سلیمانیه ترکیه و مقابله با نسخه‌های دیگر تصحیح شود تا هم اشتباهات و نقص‌های چاپ موجود رفع گردد و هم نسخه‌ای پیراسته‌تر و کامل‌تر به دست آید.

واژه‌های کلیدی

تصحیح متن؛ دیوان جلال طیب شیرازی؛ نسخه خطی کتابخانه سلیمانیه ترکیه

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، اصفهان، ایران.

** استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)، m-chatraei@iaun.ac.ir

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، اصفهان، ایران.

۱- مقدمه

جلال‌الدین احمد بن یوسف معروف به جلال طیب شیرازی، پزشکی مشهور اما شاعری متوسط است که در قرن هشتم در شیراز می‌زیست. او از شاعران مدّاح پادشاهان آل اینجو (غیاث‌الدین کیخسرو و شاه شیخ ابواسحاق) و آل مظفر (شاه محمود و شاه شجاع) است. خاندان او اصالتاً اهل خواف و مشهور به علم و ادب بودند که از آن دیار به شیراز مهاجرت کردند و جلال در شیراز زاده شد.^۱ پدر او، یوسف بن الیاس، در تصوف و سیروسلوک قدم می‌زد و عموی او، نجم‌الدین محمود بن الیاس، از عالمان و طبیبان نامدار زمان خود بود. جلال در اشعار خود آن دو را ستوده است:

بود مرا آن زمان عمّ و پدر هم‌نشین	این همه علم و عمل و آن همه صدق و صفا
صورت تصدیقشان سیرت پیغمبران	سورت توقیعشان آیتی از اولیا
در قدم آن یکی راهروان را ممد	در نفس این یکی خسته‌دلان را شفا
زان همه اهل یقین وان همه مردان دین	بنده مسکین بماند خسته‌دل و بی‌نوا

(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۸۸)

عموی جلال از بزرگ‌ترین طبیبان عصر خود بود و مدتی ریاست بیمارستان اتابکی شیراز را به عهده داشت. (همان: ۱۳). گویا جلال فن طبابت را از او آموخته و به وی ارادت خاصی داشته است (همان، ۱۳۸۰: ۲ مقدمه). شاعر در مثنوی «گل و نوروز» نیز از پدر و عموی خود یاد می‌کند و پدر را مردی پارسا و عمو را استاد همه طبیبان عصر خود می‌شمرد:

پدر را ییاد کن کو پروریدت	به هر زشتی که بودی خوب دیدت
چنان در پارسایی بود معروف	به شیراز او که در بغداد، «معروف»
عزیز مصر یعنی یوسف آن مرد	که چون یعقوب رو در کنجی آورد
دگر از نجم دین محمود کن یاد	که چون او عاقبت محمودمان باد
مسیح دهر و بقراط زمان بود	فصیح عهد و استاد جهان بود
[حکیمانی که استاد جهان‌اند]	همه شاگرد آن روشن روان‌اند] ^۳
چو ییاد آرم همی آید غم او	روان گردد ز چشمم آب آمو

(همان: ۴۲-۴۳)

او در یک شعر عربی از مرگ عموی خود اظهار تأسف می‌کند:

حکیمٌ و جدناه بحرأ محیطاً	و فسی بحر افضاله یسبحون
هو النجم من نوره رشدهم	ولا ریب «بالنجم هم یهتدون» ^۴

از زندگانی جلال اطلاعات کمی داریم و تاکنون نسخه جامعی از اشعار او یافت نشده است. اشتراک لقبش، جلال‌الدین و تشابه اسمی او با جلال عضد و جلال‌الدین الشاه خوافی باعث شده است تا برخی از سروده‌های این سه شاعر به نام یکدیگر ضبط شود (همان، ۱۳۸۹: مقدمه ۴۴). جلال طیب بسیار تحت تأثیر استاد سخن، سعدی شیرازی است و در چند غزل اشعار سعدی را تضمین کرده است و قطعه‌ای در مدح شیخ اجل و رباط او دارد.^۵

از سوی دیگر منظومه «گل و نوروز» او را سرمشقی برای خواجهی کرمانی در سرودن منظومه گل و نوروز دانسته‌اند.

دیوان جلال طبیب به چاپ رسیده است؛ اما به دلایلی که در ادامه خواهد آمد چندان عالمانه و منقح تصحیح نشده و لزوم تصحیح دوباره آن تأکید می‌شود. چندی پیش نسخه نویافته‌ای از جلال طبیب معرفی شد که در کتابخانه سلیمانیه ترکیه موجود است. با تلاش فراوان آن نسخه را تهیه و با نسخه چاپی مقابله کردیم؛ در این مقابله پی بردیم که نسخه معتبر و درخور توجهی است و می‌تواند حتی در جایگاه نسخه اساس در تصحیح مجدد دیوان جلال طبیب استفاده شود.

در این مقاله پس از معرفی نسخه بیان شده و برشمردن وجوه ترجیح آن بر نسخه چاپی، برخی از ابیات آن را با نسخه مصحح پورجوادی مقایسه کردیم تا صحت مدعای خود را ثابت کنیم.

۱-۱ پیشینه پژوهش

۱-۱-۱ تصحیح اشعار جلال طبیب

در سال ۱۳۸۹ نصرالله پورجوادی برای نخستین بار دیوان جلال طبیب شیرازی را به همراه رساله منشور جواهرالبحور او منتشر کرد. این تصحیح براساس نسخه موجود در دارالکتب مصر و مقابله با دو نسخه و اشعار چهار جُنگ انجام شده است. پیش از آن مثنوی «گل و نوروز» وی به تصحیح علی محدث در سال ۱۳۸۰ در سوئد چاپ و منتشر شده بود. تصحیح «گل و نوروز» نیز براساس مقابله چهار نسخه انجام شده است. اثر دیگری هم به نام رساله شمع به کوشش دکتر محمدجعفر یاحقی تصحیح و چاپ شده است که دکتر پورجوادی معتقد است احتمالاً از جلال‌الدین شاه الخوافی باشد (۱۳۹۰: مقدمه، ۴۵).

۲-۱-۱ پیشینه نقد دیوان چاپی

بعد از انتشار دیوان جلال طبیب، دکتر محمدافشین وفایی در مجله بخارا بر آن نقدی نگاشت و برخی از لغزش‌های آن را برشمرد. او یادآور شد که این دیوان باید دوباره تصحیح شود (وفایی، ۱۳۹۰: ۶۱۶-۶۳۰).

در همان سال دکتر مسیح بهرامیان در مقاله‌ای با عنوان «تأملی در دیوان جلال طبیب» که در فصلنامه در دری منتشر شد، ضمن برشمردن تأثیرات احتمالی جلال طبیب بر شعر حافظ و تأثر جلال از سعدی، برخی از لغزش‌ها و غلط‌های دیوان یادشده را متذکر شد (بهرامیان، ۱۳۹۰: ۳۹-۵۹).

۲-۱ روش پژوهش

در این پژوهش، ابتدا کل نسخه خطی موجود در کتابخانه سلیمانیه استنساخ گردید و غزلیات و قصاید آن با دیوان چاپی مقابله شد؛ سپس تفاوت ضبطها، افتادگی‌ها، غلط‌های چاپی و غلط‌خوانی‌های مصحح استخراج شد. با مقابله و مقایسه ابیات در نسخه خطی ترکیه و نسخه چاپی پی بردیم که در بسیاری از موارد ضبط نسخه ترکیه اصح و ارجح است. همچنین در نسخه ترکیه ۶۱ شعر عربی اعم از غزل، قطعه، رباعی و مفردات وجود دارد که در دیوان چاپی نیامده است. علاوه بر این در نسخه ترکیه ۸۵ غزل و ۵ قطعه وجود دارد که در نسخه مصحح پورجوادی نیست.

۲- معرفی نسخه خطی نویافته از دیوان جلال طیب

گفتیم که چندی پیش نسخه‌ای جدید از دیوان جلال طیب معرفی شد که ما نسخه عکسی آن را در اختیار داریم. هنوز اطلاعات کتابشناسی نسخه منتشر نشده است؛ به همین سبب به ناچار براساس اسکن (تصویر) صفحات، به معرفی آن می‌پردازیم.

دیوان جلال طیب با شماره اصلی ۱۲۲ و شماره فرعی ۸۹۱/۵ در کتابخانه سلیمانیه ترکیه موجود است. این دیوان جلدی چرمین با رنگ قهوه‌ای دارد؛ دارای ۱۳۶ برگ (۲۷۲ صفحه) است و در هر صفحه ۱۹ سطر وجود دارد. نسخه به خط نسخ است و صفحات با خطوط قرمز و نیلی جدول‌بندی شده است. بالای شعرها عبارات عربی مانند له، ایضاً له، ایضاً له طیب الله مرقد و ایضاً له برّد الله مضجعه و... با خط درشت‌تر و رنگ قرمز نوشته شده است.

برگه آغازین دیوان افتاده است و صفحه دوم با این جملات شروع می‌شود: «... مُرْگَبِ البیان و لَابِسِ حُلِّ التّهذیب علی عَرایس^۶ التّریب، مُزِیل السّقم و البأس و مُفیض الصّحه علی النّاس جلال المله و الدین احمد بن یوسف بن الیاس رفع الله درجته و زاد فی قُربه بهجته^۷ که نقد عمر را در تشفیة اشباح و تصفیة ارواح به میامن دم و قدم مسیح‌وش و محاسن اشعار روح‌بخش مصروف گردانیده بود...».

مقدمه موجود دو صفحه است که گردآورنده اشعار در آن، هم از شهرت مترجم له در طبابت سخن می‌گوید و هم از شهرت اشعار او؛ همچنین یادآور می‌شود که تبویب دیوان بر سه بخش (قسم) نهاده شده است: بخش اول اشعار عربی، بخش دوم ملمعات و بخش سوم اشعار فارسی و مثنویات را شامل می‌شود.

دیوان با این دو بیت شعر از فارس‌نامه پایان می‌یابد:

به هنگام پیری جوانی مکن سبک رفت باید گرانی مکن

هر آزاده کو کرد از این بنده یاد سرافراز چون سرو پاینده باد

متأسفانه نام کاتب و سال استنساخ آن معلوم نیست.

۳- اعتبارسنجی نسخه خطی ترکیه

ما معتقدیم که نسخه خطی ترکیه با آنکه سال استنساخ ندارد و کاتب آن مشخص نیست، به دلایل زیر ارزشمند و توجه‌برانگیز است:

(۱) این نسخه دارای یک مقدمه دو صفحه‌ای با نثری متکلفانه است که نسخه اساس^۸ پورجوادی آن را ندارد و یا مصحح محترم از آن اطلاعی به دست نداده است و در دیوان چاپی نیز موجود نیست. نویسنده مقدمه شناخته شده نیست؛ اما از فحوای سخن او می‌توان فهمید از مریدان یا دوستان نزدیک شاعر بوده که پس از مرگ او اشعار پراکنده جلال را تا آنجا که توانسته جمع‌آوری و تبویب کرده است (نسخه ترکیه: برگ ۲ الف).

از مطالبی که جامع دیوان جلال در مقدمه بیان می‌کند، چند نکته فهمیده می‌شود:

الف) شاعر در زمان حیات خود شهرتی بسزا در کار طبابت داشته و علاوه بر طبابت به امر تعلیم طب به دیگران هم مشغول بوده است. او بیان می‌کند که شاعر «... اجتهاد در افاده طلاب و ارشاد ذوی‌الالباب و توزیع

ایام بحفظ صحه انام و ازاله امراض» داشت.

ب) توصیفات مبالغه‌آمیز گردآورنده اشعار جلال که او را برتر از نظامی و انوری و ظهیر می‌داند، پذیرفتنی نیست؛ اما تاحدی گویای این واقعیت است که اشعار جلال در زمان حیاتش خوانندگان فراوان داشته است. چنانکه می‌گوید: «... فی الجملة انجمن روزگار از نسایم نسیب آبدارش معطر و حدقه احرار از حدیقه اشعار [ش] منور شد و بیت روان پرورش در بیت المعمور مسکون روان و ورد غزلش ورد هر زبان گشت».

ج) به نظر می‌رسد کار جمع‌آوری و تبویب دیوان جلال، اندکی بعد از وفات شاعر انجام شده است. ما معتقدیم نسخه ترکیه به گمان قوی از روی آن نسخه و یا از روی یک نسخه اصیل و کاملی که از روی نسخه مادر رونویسی شده، استنساخ شده است.

۲) تقسیم‌بندی دیوان هم اهمیت دارد. آقای پورجوادی به نوع تقسیم‌بندی نسخه اساس خود اشاره‌ای نمی‌کند. در سایر نسخ نیز این تقسیم‌بندی وجود ندارد؛ چون اغلب سفینه و جنگ اشعار است. جامع دیوان جلال می‌نویسد: «از اشعار او آنچه یافته شد بر چند باب در ضروب اشعار اشمال می‌یابد: اول در اشعار عربی، دوم در ملمعات و سوم در فارسی و مثنویات». بررسی دقیق نسخه خطی ترکیه نشان می‌دهد که:

الف) اشعار عربی دیوان از برگه ۱۲ الف آغاز می‌شود و تا برگه ۱۲ الف ادامه می‌یابد (۲۱ صفحه)؛ شامل ۴۲ غزل و قطعه کوتاه، ۱۰ رباعی، ۹ تک‌بیت (فرد) و مجموعاً ۲۶۴ بیت است.

ب) اشعار ملمع از برگه ۱۲ الف آغاز می‌شود و تا برگه ۲۴ الف را در بر می‌گیرد (۲۳ صفحه) و شامل دو قصیده و یک ترجیع‌بند، ۳۲ غزل، ۵ رباعی و ۱ قطعه کوتاه است و مجموعاً ۳۱۰ بیت است.

ج) بخش سوم از برگه ۲۴ ب آغاز می‌شود و تا برگه ۹۱ ب نسخه را در بر می‌گیرد (۱۳۳ صفحه) که ۳ قصیده کوتاه، ۱۵۹ غزل و غزل کوتاه، ۱۳ قطعه، ۳۱ رباعی و ۲۶ تک‌بیت^۹ را شامل می‌شود. اشعار آن ۱۹۳۶ بیت است. پس از آن مثنوی «گل و نروز» است که از برگه ۹۲ الف شروع می‌شود و تا برگه ۱۲۸ ب ادامه می‌یابد و ۱۲۹۷ بیت دارد.

در بخش آخر نسخه هم مثنوی فارس‌نامه است که از برگه ۱۲۹ الف شروع می‌شود و تا پایان کتاب ادامه می‌یابد و ۳۲۱ بیت است. در مجموع نسخه ترکیه ۴۱۲۸ بیت دارد.

مجموع اشعار نسخه ترکیه به جز مثنوی‌ها ۲۵۱۰ بیت است که در مقایسه با متن مصحح پورجوادی که ۱۷۶۱ بیت دارد، ۷۴۹ بیت بیشتر است و این رقمی درخور توجه است.

۳) آقای پورجوادی در معرفی نسخه اساس خود اقرار می‌کند که در ابتدای این نسخه غزلیات و رباعیات و مفردات عربی آمده و مشتمل بر ۴۲ غزل و ۱۰ رباعی و ۹ تک‌بیت عربی است؛ اما گویا به سبب آنکه فقط در نسخه اساس بوده و در دیگر نسخه‌ها نبوده از تصحیح آنها صرف نظر کرده است و فقط دو غزل عربی را چاپ کرده که در دیگر نسخ موجود بوده است (طبیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۴۱). با مقایسه تعداد ابیات عربی موجود در نسخه اساس پورجوادی و نسخه ترکیه که پیشتر گفته شد، متوجه می‌شویم که شمار ابیات عربی و نیز قالب‌های شعری هر دو نسخه دقیقاً یکسان است. این نکته ما را به این حقیقت رهنمون می‌کند که این دو نسخه شباهت بسیاری به هم دارد و به احتمال بسیار از روی یک منبع استنساخ شده است؛ البته افتادگی‌هایی در هر دو نسخه وجود دارد که باعث شده است تعداد ابیات دو نسخه متفاوت باشد.

در اینجا یک سؤال پیش می‌آید که بی‌جواب مانده است و آن نبود مقدمه در نسخه اساس پورجوادی است. ما نسخه اساس پورجوادی را در اختیار نداریم؛ اما مؤلف فهرس المخطوطات الفارسیه دارالکتب مصر در معرفی دیوان جلال می‌نویسد: «اوله: وجّهت وجهی للذی لا وجه الا وجهه... الخ» (الطرازی، ۱۹۶۶، ج ۱: ۱۵۵)؛ بنابراین باید این نسخه با مقدمه منثور آغاز شده باشد؛ اما مصحح محترم اشاره‌ای بدان نکرده یا آنکه در نسخه عکسی نیامده است.

۴) در نسخه ترکیه علاوه بر مثنوی «گل و نوروز»، مثنوی «فارس‌نامه» هم وجود دارد که نه در دیوان مصحح پورجوادی آمده و نه حتی نامی از آن برده شده است. جالب آنکه از این مثنوی در تذکره‌ها هم یاد نشده است؛ پس به سبب منحصر به فرد بودنش اهمیت دارد. مثنوی فارس‌نامه یک مثنوی تاریخی کوتاه است که شاعر در آن اوضاع فارس و شهر شیراز را در دوره‌ای توصیف می‌کند که این شهر پیوسته بین حاکمان متعدد دست‌به‌دست می‌شد. مثنوی فارس‌نامه با این دو بیت آغاز می‌شود:

بر آن آفرین گو که جان آفرید ثنا گو بر آن کو زبان آفرید

وجود تو از جود و احسان اوست تو را نیست چیزی همه زان اوست

از کلام شاعر اینگونه برداشت می‌شود که او همه این مدت در شیراز بوده و از نزدیک حوادث را مشاهده کرده است. به نظر می‌رسد چون این مثنوی یک تاریخ محلی منظوم بوده و از نظر ادبی چندان اهمیت نداشته و برای خوانندگان جذابیتهی نداشته است، کاتبان در دوره‌های بعد آن را کتابت نکرده‌اند؛ اما به چند دلیل، مسلم است که این مثنوی از جلال طیب است:

اول آنکه گردآورنده دیوان در مقدمه اظهار می‌کند که بخش سوم دیوان شامل اشعار فارسی و مثنویات است. پس باید بیش از یک مثنوی باشد و در نسخه یادشده غیر از مثنوی گل و نوروز، تنها مثنوی فارس‌نامه مسطور است.

دوم آنکه خط کاتب در این مثنوی با خط او در بقیه دیوان یکسان است. پس گمان اینکه کاتبان دیگر آن را الحاق کرده باشند، مردود است. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

سوم آنکه سرلوحه مذهب و ملون آغاز فارس‌نامه با سرلوحه آغازین نوروزنامه کاملاً یکسان است و بلافاصله بعد از نوروزنامه هم آمده است.

چهارم آنکه سبک شعری شاعر در فارس‌نامه و گل و نوروز جدای از تفاوت موضوع و وزن آنها، بسیار شبیه به هم است.

۵) گفتیم که در نسخه ترکیه، مثنوی گل و نوروز مندرج است. با مراجعه به متن چاپی گل و نوروز مصحح علی محدث متوجه می‌شویم که او از وجود این نسخه اطلاعی نداشته و در تصحیح اثر خود از آن سود نبرده است؛ به‌ویژه آنکه محدث بیان می‌کند که در دو مورد و یا بیشتر افتادگی‌هایی در نسخه اساس او وجود دارد. (طیب شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۷). پس چه‌بسا مقابله این دو منظومه به پیداشدن ابیات مفقوده مثنوی گل و نوروز چاپ‌شده کمک کند.

۶) خطی که نسخه ترکیه بدان کتابت شده، خط نسخ است و نسخه اساس پورجوادی به خط نستعلیق است. پس می‌توان این احتمال را مطرح کرد که شاید نسخه ترکیه در زمان رواج خط نسخ یعنی در سده هشتم و اوایل

قرن نهم کتابت شده باشد (البته این دلیل در کنار دلایل دیگر توجه برانگیز است). برخی از ویژگی‌های املایی و رسم‌الخطی نسخه ترکیه که تاحدی به تعیین زمان نگارش آن کمک می‌کند، فهرستوار ذکر می‌شود: (۱) نوشتن پ، گ و چ فارسی به صورت ب، ک و ج و گاهی بدون نقطه یا سرکش (در بسیاری از جاها نقطه‌های حروف نوشته نشده است و گاهی سرکش کاف حذف شده است)؛ (۲) نوشتن کلماتی مانند آنکه، چونکه و چنانکه به صورت آنک، چونک و چنانک؛ (۳) جدانوشتن نون نفی و نهی و در افعال مثل «نه‌ببند» و نیز جدانوشتن بای ابتدای فعل مثل «به‌ببند» (در بعضی موارد)؛ (۴) نوشتن «ه» به جای «ای» در کلمات مختوم به «ه» مثل مانده = مانده‌ای؛ (۵) چسباندن فعل «است» به کلمه قبل و حذف الف آن مثل گریبانست (گریبان است)؛ (۶) نوشتن کلمات مختوم به «تاء» گاه به صورت «ت» و گاه به شکل «ه»؛ (۷) حذف الف در ضمیر «این» در اتصال به کلمه قبل مثل ازین و درین (به جای از این، در این)؛ (۸) گذاشتن دو نقطه در زیر «ی» در بسیاری از موارد و غیره.

(۷) در بخش بعدی مقاله، برخی از ابیات متن مصحح پورجوادی و نسخه خطی ترکیه با هم مقایسه و مقابله خواهد شد تا اعتبار و ارزش نسخه ترکیه و تفضیل آن بر متن مصحح پورجوادی بیشتر آشکار شود.

۴- مقایسه نسخه ترکیه با متن مصحح پورجوادی

قبل از ورود به بحث، این نکته را یادآور می‌شویم که آنچه در پی می‌آید تنها مقایسه و مقابله ۴۵ برگ نخستین نسخه ترکیه با نسخه مصحح پورجوادی است؛ و آن هم تنها، غزل‌ها و قصاید فارسی و ملمعات است؛ چون بخش (قسم) اول دیوان که مشتمل بر اشعار عربی جلال طبیب است در دیوان چاپی موجود نیست. از سویی اگر می‌خواستیم تفاوت‌ها و اشتباهات کل دیوان را ذکر کنیم از گنجایش یک مقاله بیشتر بود.

❖ ابتدا برخی از لغزش‌های راه‌یافته به دیوان مصحح پورجوادی را مرور می‌کنیم:

(۱) شراب شوق می‌نوشد از آن جامی که لا یظماء لباس فقر می‌پوشد از آن جامه که لا ینفی (طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۶۶)

در نسخه ترکیه به جای کلمه مشخص شده «لا تعری» آمده است که با مفهوم جامه و پوشیدن بسیار مناسب‌تر از «لا ینفی» است:

شراب شوق می‌نوشد از آن جامی که لا تظماء لباس فقر می‌پوشد از آن جامه که لا تعری

(۲) به مصرع عالم معنی که شام و صبح آنجانی سراید در سرای هرکه «سبحان الذی اسری» (همان: ۶۶)

در نسخه ترکیه (گ ۱۱۳ الف) به جای واژه «هر» کلمه «سر» آمده است که بسیار زیباتر است؛ چه آن را سر بخوانیم، چه سر.

(۳) غلامان توآند انجم مکانت کرده کاتبشان منجم هرچه می‌آرنند آن را می‌کنی اجرا (همان: ۶۷)

که در نسخه ترکیه اینگونه است:

غلامان توأند انجم مکاتب کرده کاتبشان منجم هرچه می‌آرنند آن را می‌کنی مجری همانطور که می‌بینید واژه مشخص شده مکاتب است که صحیح است. این نکته را دکتر محمدافشین وفایی هم در مقاله خود یادآور شده و توضیح داده است (وفایی، ۱۳۹۰: ۶۱۸).

۴) در این عمری که شد چون باد بر خاک درت بودم که بادا خاک پای تو وجود ما اذا میتا (طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۶۸)

واژه مشخص شده در نسخه ترکیه (گ ۱۳ب) «متنا» است که دقیق‌تر است؛ به‌ویژه که شاعر آیات قرآنی را هم در نظر داشته است؛ مانند «أ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَّ عِظَامًا أ إِنَّا لَمَدِينُونَ» (صافات: ۵ و نیز رک. ق: ۳ و مؤمنون: ۸۲).

۵) ز حد وهم فزون است کار بخشش او و للامور رسوم و للرسوم حدود (طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۷۱)

کلمه مشخص شده در نسخه ترکیه «رسم» است که با مصراع دوم همخوانی بیشتری دارد و صحیح‌تر می‌نماید.

۶) سپهر و مهر بر این در کمند پیوسته ستاده این به رکوع و فتاده آن به سجود (همان: ۷۱)

مصراع اول مفهوم روشنی ندارد؛ اما در نسخه ترکیه (گ ۱۳ب) به جای کلمه مشخص شده «درگه‌اند» آمده است که صحیح است و با مصراع دوم همخوانی کامل دارد.

۷) و کیف امدح من لا تعد مدحته وللسان کلامی و للزکاء جنود (همان: ۷۱)

مصراع دوم در نسخه ترکیه اینگونه است: و کیف یمدح من لا تعد مدحته و لللسان کلال و للذکاء خمود (طیب شیرازی، نسخه ترکیه: ۱۳ب)

در مقایسه دو نسخه می‌بینیم که مصراع دوم در متن مصحح پورجوادی معنی درستی ندارد. کلال را گذاردن زبان و شمشیر و باد و چشم معنی کرده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳: به نقل از تاج‌المصادر بیهقی: ذیل کلاله) و ذکاء، هم کیاست معنی می‌دهد و هم خورشید و هر دو در این جایگاه درست است. خمود نیز با هر دو واژه تناسب دارد.

۸) روز بهار دیده را کرد به بوستان نظر خواند چو آب وصف تراز ورق گل و سمن (طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۲۹)

در نسخه ترکیه «دیده‌ور» آمده است که معنی را روشن می‌کند. در مثنوی مولوی می‌خوانیم:

سنگ‌ریزه گر نبود دیده‌ور چون گواهی دادی اندر مشیت در؟
(مولوی، ۱۳۷۰، دفتر چهارم: ۲۴۱۹)

خود شاعر در مثنوی فارس‌نامه (گ ۱۳۰ الف) می‌گوید:

ز دیده بگویم یکی داستان که باشد بر دیده‌ور راست آن

۹) مست ز باد صبحدم چون به چمن چمان شود باد برد به پیش او جنبش سرو و نارون
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۲۹)

در نسخه ترکیه «باده» آمده که زیباتر و ادبی‌تر است و با باد در مصراع بعد آرایه جناس ناقص می‌سازد.

۱۰) و مالی سوی السمع من صاحب یوافقنی فی البکاء و السمحر
(همان: ۱۷۸)

در نسخه ترکیه «سهر» (شب بیداری) (گ ۱۱۸ الف) آمده که درست‌تر است.

۱۱) گرد سرای جهان فکر بگشت و ندید مدح سزایی چو تو قدح سزای چو من
(همان: ۲۳۵)

در این بیت «قدح سزای» نازیباست؛ حتی اگر قدح سزایی هم بخوانیم با مفهوم بیت تناسب ندارد. در نسخه ترکیه «مدح سرایی» آمده که کاملاً صحیح است.

۱۲) چو بشد ز دست کارم نظری بکارم افکن که ز دوستان مخلص نکند کسی تعلم
(همان: ۱۹۳)

در نسخه ترکیه «تغافل» آمده که درست‌تر است.

۱۳) مردم ز باده مستند ما مست چشم ساقی مستی ز می نماید این مستی است باقی
(همان: ۲۷۶)

در نسخه ترکیه «دمی» است که با کلمه «باقی» تناسب بیشتری دارد و درست‌تر است.

۱۴) از دیده شرابی و کباب از دل بریان پیش آر اگر سوی من خسته خرامی
(همان: ۲۸۰)

پیداست که در یک شعر عاشقانه قرن هشتم چنین درخواستی نابه‌جاست. در نسخه ترکیه «آرم» آمده که صحیح است.

۱۵) دوش به وقت سحر کرد ز ناگه گذر بر دل پی گرد ما کوکبه کبریا
(همان: ۸۷)

«پی گرد» در این جایگاه معنی ندارد؛ مگر آنکه «بی‌گرد» بخوانیم. به جای کلمه مشخص شده در نسخه ترکیه دل «بی کبر» آمده که درست‌تر است.

۱۶) کرد سَماع و شراب نقش صراحی نهان و هم غلط کرد و گفت باده بود بی انا (ظرف)
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۸۷)

کاملاً مشخص است که سماع در این بیت بی معنی است. در نسخه ترکیه «شعاع» آمده است که با مصراع دوم تناسب تام دارد. شاعر ظاهراً این شعر صاحب بن عباد^۸ را در نظر داشته که گفته است:

رقّ الزججاج و رققت الخمر و تشاکل فتشابه الأُممر
فکأنمما خممر و لا قـدح و کأنمما قـدح و لاخممر
همین معنی را عراقی نیک به فارسی برگردانده است:

از صفای می و لطافت جام درهم آمیخت رنگ جام و مدام
همه جام است و نیست گویی می یا مدام است و نیست گوئی جام
(عراقی، ۱۳۷۰: ۲۲۴)

و کسایی مروزی گفته است:

آن صافی ای که چون به کف دست برنهی می از قدح ندانی و نی از قدح نبیید
(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۳۵۱)

۱۷) هر نفسی این دلم تکیه به رای زند آتش سوزنده را باد بود متکا
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۸۷)

در نسخه ترکیه «آهی» آمده است که با باد متناسب و صحیح تر است.

۱۸) از در اهل هنر گریه کند روز و شب هرکه بود اهل فضل رحم کند بر گدا
(همان: ۸۸)

کلمه درست در بیت بالا «کُدیّه» است که در نسخه ترکیه آمده و با گدا متناسب است. انوری گوید:

بدین لطیفه که گفتم گمان کدیّه مبر به بنده، گرچه گدایی شریعت شعراست
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۵)

۱۹) نمی دارد آزار پهلوی دل هر آنکس که دارد دل آگهی
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۸۷)

در نسخه ترکیه «تهی دارد از آز پهلوی خویش» آمده که صحیح و معنادار است. جلال طیب در مثنوی فارس‌نامه (گ ۱۳۸ الف) هم می گوید:

تهی دارد از آز پهلوی خویش چو چرخش بود دور با سوی خویش

۲۰) در متن مصحح پورجوادی می خوانیم:

برو دامن لطف آور به دست برای تمسک به مشک بهی
(همان: ۲۸۷)

و در نسخه ترکیه آمده است:

برو دامن لطفش آور به کف برای تمسک تمسک به
در مقایسه دو بیت می‌بینیم که معنای مصراع دوم در متن مصحح پورجوادی بی‌معنی است؛ اما در نسخه ترکیه معنای روشنی دارد.

(۲۱) دارم تنی نزار چنان در سرشک خون کان را نظیر نیست به جز نار دانه‌ای
(همان: ۲۵۲)

با توجه به تصویر شعری که در مصراع دوم ارائه شده است، پی می‌بریم که ضبط «نهان» در نسخه ترکیه درست‌تر است.

(۲۲) ز اشک گرم می‌سوزم ز آه سرد می‌نالم گر آسیبی رسد بر من ازین آسیب‌ها باشد
(همان: ۱۳۷)

اگر مصحح محترم این بیت را با بیت زیر که شاعر در جایی دیگر گفته است، مقایسه می‌کرد می‌فهمید که باید به جای واژه مشخص شده «آب و هوا» را انتخاب می‌کرد؛ یعنی همان ضبطی که در نسخه ترکیه است:
ز آه سرد و اشک گرم نالم مرا در خور چنین آب و هوا نیست
(همان: ۱۱۱)

(۲۳) تا تو دهن تنگ چو شکر بگشودی از شرم لب پسته فرو پست دهان را
(همان: ۸۴)

در نسخه ترکیه «پسته» مضبوط است که اصح است و جناس مصحف می‌سازد. شاهد مثال دیگر از خود شاعر:

از شرم لب پسته فرو پسته دهان است تا تو لب شیرین به شکرخنده گشادی
(همان: ۲۶۳)

(۲۴) دارم عجب از مردم و آثار شب و روز افتاده چو نرگس ز چه در خواب خمارند
(همان: ۱۴۵)

«آثار» در این بیت، بی‌معنی می‌نماید. در نسخه ترکیه «مردم دانا که» آمده و درست است.

(۲۵) گر سر رود جلال سر از پای او متاب گردن بنه به رای خداوندگار خویش
(همان: ۱۸۹)

در نسخه ترکیه «رای» آمده که درست‌تر است. ترکیب «سر از رای کسی تافتن» در بوستان سعدی هم آمده است:

جوانی سر از رای مادر بتافت
دل دردمندش به آذر بتافت
(سعدی، ۱۳۷۴: ۱۷۲)

۲۶) بی اختیار باش که تو را نیست اختیار
در دست یار بازگذار اختیار خویش
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۱۸۹)

در نسخه ترکیه آمده است: «... که این است اختیار» که دقیق‌تر و زیباتر است (مصراع اول در ضبط پورجوادی ایراد وزنی هم دارد).

۲۷) چون باد صبحگاهی بر گلستان برآید
از روی مهر تابان یاد آرم از جوانی
(همان: ۲۸۱)

به نظر می‌رسد ضبط نسخه ترکیه به صواب نزدیک‌تر باشد؛ یعنی «مهربانان». این ترکیب در دیوان شاعر سابقه دارد. او در «گل و نوروز» (گ ۱۱۰ب) می‌گوید:

چو ماه از شهر خود بیرون همی شد
ز چشم مهربانان خون همی شد

۲۸) هر سر موی از آن زلف برد پای ز دست
وین حسابی است که دل موی به مو کرده بود
(همان: ۱۶۱)

معنای مصراع اول چندان مشخص نیست. در نسخه ترکیه می‌خوانیم: «هر سر موی از آن زلف تو در پای دلی است» که شاعرانه‌تر و مناسب‌تر است. شاعر در جایی دیگر می‌گوید:

ای ز هر موی تو در پای دلی زنجیری
این همه شیفتگان را که کند تدبیری؟

۲۹) گل ار چه غاشیه حسن تو کشد بر دوش
به دست باد صبا باد باز پیرهنش
(همان: ۱۸۵)

در نسخه ترکیه «پاره» آمده که به صواب نزدیک‌تر است. دو شاهد مثال دیگر از خود شاعر:

باد نوروز چو بوی تو به گلزار آرد
گل به خود جامه کند پاره که این بوی چه بوست
زان روی که یکتایی در لطف و وفاداری
گل پاره کند هر دم از رشک تو یکتایی

۳۰) گذر کن بر سر خاک من ای سرو روان روزی
چه باشد گر نیازد روان آرزومندی
(همان: ۲۵۸)

ضبط نسخه ترکیه یعنی، «بیاساید» دقیق‌تر است.

۳۱) جانا طبیب بی تو جان و جهان ندارد بی دوستان نیاید جان و جهان به کاری
(همان: ۲۶۰)

ضبط نسخه ترکیه درست تر است که «نخواهد» نوشته است.

۳۲) فرهادوار گریم چون ابر در بهاران زان رو چو گل بخندد شیرین و شان به رویم
(همان: ۲۲۶)

ترکیب «شیرین و شان» غریب است؛ البته آقای وفایی در نقد خود بر طبق نسخه اساس پورجوادی «بخندد» را در مصراع دوم به «بخندند» تغییر داده است (وفایی، ۱۳۹۰: ۶۲۶). در این صورت، بیت معنای درستی می یابد و «شیرین و ش» از نظر ساختار دستوری، کلمه‌ای شبیه «تلخ و ش» می شود و شاهد مثالی ارزشمند و مدرکی محکم برای طرفداران اصالت کلمه تلخ و ش در دیوان حافظ به دست می آید؛ آن هم از شاعری که هم زمان با حافظ و در شهر شیراز می زیست.

در نسخه ترکیه «شیرین دهان» آمده است.

❖ در مواردی حتی وزن بیت در متن مصحح پورجوادی مختل شده است؛ نمونه:

۳۳) سرگشته نزار بر سر میدان روزگار چو گان همی خورم من و چون گوی می روم
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۲۱)

ایراد وزن در آن مشهود است؛ مگر آنکه شعر را اینگونه بخوانیم: «سرگشته نزار به میدان روزگار». کلمه‌ای که در نسخه ترکیه آمده «خوار» است که مناسب وزن شعر است.

۳۴) روحی فیما مضی کان قضا نحبه قل سیر الهوی دونک لا تعجلن
(همان: ۲۳۵)

در نسخه ترکیه «لأسیر» آمده که از نظر وزنی و معنایی صحیح است.

۳۵) چو زلف از عارض و خطت ییلاویزم گرم در پای اندازی ورم از دست بگذاری
(همان: ۲۶۹)

روشن است که چند کلمه افتاده و وزن مختل شده؛ اما با نقطه چین مشخص نشده است. در نسخه ترکیه اینگونه است:

چو زلف از عارض و خطت نتابم سر، سر موی گرم در پای اندازی ورم از دست بگذاری

❖ به نظر می رسد در مواردی مصحح محترم کلمه را غلط خوانده است. آن هم به سبب آنکه در اغلب موارد نقطه گذاری‌ها در نسخه‌های خطی دقیق نیست و یک کلمه را چند گونه می توان خواند. در برخی موارد هم شاید غلط‌های تایپی دخیل باشد که اصلاح نشده است. مثال:

۳۶) چه اشکرفن لب لعل تو ای دوست و قال الله من اعادى
(همان: ۲۶۴)

در این بیت که مصراع اول آن به لهجه شیرازی است «و قال» کاملاً غلط است و باید «وقاک» باشد؛ یعنی خدا تو را از چشم دشمنان محفوظ بدارد. آقای وفایی به نقل از یک سفینه موجود در مجلس آن را به «وقاه» تغییر داده است (۱۳۹۰: ۶۲۷-۶۲۸)؛ اما در نسخه ترکیه کاملاً مشخص است که «وقاک» خوانده می‌شود و به احتمال زیاد در نسخه اساس پورجوادی هم همین گونه بوده و غلط خوانده شده است. ضمیر «ک» در وقاک به دوست برمی‌گردد که رساتر از ارجاع ضمیر «ه» در «وقاه» است که به لب برمی‌گردد.

۳۷) عینی مهما رأت عینک فی یومها لیس ینام لها فارق عنه الوسن
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۳۵)

«نومها» درست است که در نسخه ترکیه آمده است.

۳۸) درین دیار دلم زنده می‌شود چو بر او خیال بیاد و هوای دیار می‌گذرد
(همان: ۱۲۷)

واژه مناسب «یار» است که در نسخه ترکیه آمده است.

۳۹) گرچه گل را رنگ و بویی داده‌اند ایمن لطافت را درو بنهاده‌اند
(همان: ۱۴۳)

«بنهاده‌اند» صحیح‌تر و شاعرانه‌تر است.

۴۰) چشم نرگس بر دلم هر لحظه تیری می‌زند جان خون‌آلوده دل هر دم نفیری می‌زند
(همان: ۱۴۹)

واضح است که ترکیب مشخص شده نادرست است. در نسخه ترکیه «چشم تُرکش» آمده و صحیح است. شاعر در غزلی دیگر هم این ترکیب را آورده و در آنجا هم مصحح محترم به اشتباه چشم نرگس خوانده است: پیوسته چشم تُرکش در قصید خون مردم از غمزه تیر کرده ز ابرو کمان نماید
(همان: ۱۷۰)

۴۱) هرکه نکوست روی او هرچه کند بگو کند ور همه تیغ می‌زند کیست که منع او کند
(همان: ۱۴۹)

ظاهراً «نکو کند» صحیح است.

۴۲) هر آن کو چشم مستش دیده باشد ندارد گوش پابند ادیبان
(همان: ۲۲۷)

«پابند» غلط فاحش است و درست آن «با پند» است. شاعر در جایی دیگر ترکیب گوش با کسی داشتن را به کار برده است:

به حکایتی که شنیده‌ای تو ز دوستان ببریده‌ای / نبود روا ز ره وفا که تو گوش با دگری کنی

(۴۳) گفتم که چند روزی تا گوشه‌ای نشینم / نگذاشت از تخالف در ذهنم اختیاری
(همان: ۲۶۰)

واژه «با» صحیح‌تر می‌نماید. شاعر در جایی دیگر می‌گوید:

بگریز جلال از خلق با گوشه خلوت رو / چون نیست تو را یاری می‌ساز به تنهایی
(همان: ۲۸۹)

(۴۴) جانم چو پیش بردم در چشم او نیامد / بستد به چشم و برزد آن نیم‌جان به رویم
(همان: ۲۲۶)

واژه درست «خشم» است.

(۴۵) گر پیش من نشینی سوز دلم نشانی / تا جان من نسوزی عمدا نمی‌نشینی
(همان: ۲۸۴)

واژه «بسوزی» صحیح است.

(۴۶) به یک بهانه که دیر آمدی و رفتی زود / هلاک خسته‌دلان دیر زود خواهد بود
ز ابتدای ازل تا به انتهای ابد / قضا به حکم مرا با تو دوستی خواهد بود
در بیت دوم کلمات مشخص شده غلطی فاحش است که وزن شعر و قافیه را هم مختل کرده است. ضبط درست در نسخه ترکیه «فرمود» است.

❖ در مقایسه بین نسخه مصحح پورجوادی و نسخه ترکیه متوجه می‌شویم که گاه غزل‌ها و بیت‌هایی از دیوان مصحح پورجوادی ساقط شده است. برای نمونه در ادامه مواردی را ذکر می‌کنیم.

الف: غزل‌های حذف‌شده

همانطور که قبلاً اشاره شد، در متن مصحح پورجوادی اشعار عربی جلال طیب نیامده است. در صورتی که در نسخه ترکیه بخش (قسم) اول دیوان به اشعار عربی جلال اختصاص یافته است و در آن ۶۱ شعر اعم از غزل، قطعه، رباعی و مفردات وجود دارد. علاوه بر این در نسخه ترکیه ۸۵ غزل و ۵ قطعه وجود دارد که در نسخه مصحح پورجوادی نیست. تنها در چهل و پنج برگ اول نسخه خطی ترکیه که موضوع بررسی ماست، ۲۷ غزل موجود است که در نسخه مصحح پورجوادی نیامده است. در ادامه مطلع برخی از این غزل‌ها آورده می‌شود:

راینا حاجباً یحکمی هلالا / اذا قلنا حـدیثا قـال لالا
چند گـردم گـرد کوی آن پسر / چون فلک از مهر سرگردان به سر

ای از نسیم زلفت آفاق عنبرین بو
به امید قبولت نیکبختان را بود شادی
جان شیرین می‌دهد جان در سخن
بیا و قامت آن سرو خوش خرام ببین
شب سیاه و خم زلف مشک‌بوی دراز
هیچ دشمن مکشاد آنچه من از دوست کشیدم
دلا گر مهر ورزی درد تی کی کو
(این شعر به لهجه شیرازی است.)

ای پرده‌نشین دل بر ما مدران پرده
شاد آن دل‌دلی که دارد سودای چون تو یاری
تو را ز حال من خسته دل که یاد آورد؟
دوش آن نگارم چون خرمنی گل
آنچه دور از لب لعلت دل غمگین گذراند
هر کو دهنش جوید در راه عدم افتد
تا نگارم گرد رخ آن خط زنگاری کشید
دیدار دوستان عزیز است دولتی

ب: بیت‌های محذوف

در غزلی با مطلع:

از سلطنت که داری با ما نمی‌نشینی

بیت زیر در نسخه مصحح پورجوادی نیست:

گل در چمن نشیند با خار و خوش برآید
و یا در غزلی به مطلع:

بر بام اگر برآیی ماه از فلک برآید

در نسخه مصحح پورجوادی بیت زیر افتاده است:

هرکس که کعبه جوید از خار برنگردد
و یا در غزلی به مطلع:

خرامان در چمن سرمست رو در انجمن داری

بیت زیر افتاده است:

لیکن چنان دماغی کان بوی بشنود کو؟
هر آن کو بندهات گردد مبارک بادش آزادی
تا رسد روزی بدان شیرین دهن
قیامتی که ندیدی از آن قیام ببین
مرا فکنند به سودا و گفت‌وگوی دراز
چه ملامت که نبردم چه قیامت که ندیدم
سرشک گرم و آه سرد تی کی کو

کز عشق جهان‌سوزت سازی است در آن پرده
کس را به دست ناید خوش‌تر ز تو نگاری
که باز از ره جور ت به راه داد آورد
از در درآمد با دامن‌گی گل
یاد آن بر دل کوه ار گذرد خون بچکاند
مردم پی آن چیزی افتند که کم افتد
بر گل سوری رقم از مشک تاتاری کشید
هرگز کسی نیافت از این به غنیمتی

هرجا که می‌نشینم آنجا نمی‌نشینی

(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۸۴)

تو همچو گل زمانی با ما نمی‌نشینی

وز مهر ماه رویت آه از ملک برآید

(همان: ۲۶۸)

گر در رهش سراسر خار [و] خسک برآید

قبا بر دوش و می بر دست و گل در پیرهن داری

(همان: ۲۶۶)

بساخته دل خونین جگر از مهر روی خود
و در غزل زیر:
آنکه چشم تو کند جادوی بابل نکند
بیت زیر افتاده است:
تو جهانی دگر از لطف و جمالی و خرد
و در غزل دیگر به مطلع:
نتوان گفت که مه را خط و خالی باشد
وین چنین نقش نبندم که خیالی باشد
(همان: ۱۳۶)

بیت دوم غزل افتاده است:

چشم بد دور ز شهری که به هر گوشه بام
❖ نسخه ترکیه برخی از افتادگی های نسخه مصحح پورجوادی را روشن می کند؛ برای مثال جفت بیت های
زیر را مقایسه کنید:

چاپی: و ما سعیت لتحصیل هذه سنن
ترکیه: و ما سعیت لتحصیل هذه لکن
و

چاپی: برآمد افسر دولت به طالع مسعود
ترکیه: برآمد اختر دولت به طالع مسعود
و

چاپی: ای آتش غمگینان غمگین شدمی...
ترکیه: ای شادی غمگینان غمگین به چه می باشی
و

چاپی: با آنکه نیک دانم کان... وفا ندارد
ترکیه: با آنکه نیک دانم کان مه وفا ندارد
و

چاپی: دارم به تو آن چشم که داری... گوش
ترکیه: دارم به تو آن چشم که داری به رهی گوش
و یا:

مرا گفتا ز راه اسستاده...
مرا گفتا ز راه افتاده ای باز
جالب تر آنکه در نسخه چاپی، گاهی مصرعی از یک بیت و مصرعی از بیت بعد افتاده است و باقی مانده دو

بیت، یک بیت جدید را ساخته است که اغلب هم مفهوم درستی ندارد؛ برای نمونه:

گفتم ز دم صبح شود زنده دل من گفتا که قلم بر سر نام تو کشیدم
(طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۰۸)

که صورت صحیح آن در نسخه ترکیه چنین است:

گفتم ز دم صبح شود زنده دل من گفتا که در آن دم دمی از مهر دمیدم
گفتم که به نامه ز چه نامم نوشتی؟ گفتا که قلم بر سر نام تو کشیدم

(مصراع‌های مشخص شده در متن مصحح پورجوادی افتاده است.)

نمونه دیگر:

جلال وصف لب یار می‌کند شب و روز «رها نمی‌کنند ایام در کنار منش»
(همان: ۱۸۵)

که شکل درست بیت‌ها در نسخه ترکیه اینگونه مضبوط است:

جلال وصف لب یار می‌کند شب و روز بدان امید که شیرین شود مگر سخنش
اگرچه سرو قدش لایق کنار من است «رها نمی‌کنند ایام در کنار منش»^{۱۱}

❖ در پایان لازم است این نکته را هم یادآور شویم که گاهی متن مصحح پورجوادی بر نسخه ترکیه مرجح است؛ برای مثال یازده غزل در صفحات ۸۹، ۹۶، ۱۱۵، ۱۲۷، ۱۷۵، ۲۰۲، ۲۴۸، ۲۵۶، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۶ چاپ پورجوادی هست که در نسخه خطی ترکیه نیست و گمان می‌رود یک یا دو ورق از آن افتاده باشد؛ گاهی نیز کلماتی ناخوانا یا ساقط شده در آن وجود دارد که متن مصحح پورجوادی آن را بازمی‌نماید.

۵- نتیجه‌گیری

با مقایسه و مقابله متن مصحح پورجوادی از دیوان جلال طیب شیرازی و نسخه نویافته کتابخانه سلیمانیه ترکیه پی می‌بریم که نسخه ترکیه از چند نظر اهمیت دارد: اول آنکه این نسخه دارای یک مقدمه از گردآورنده است که در آن جلال طیب را معرفی کرده و درباره پیشه و شهرت او سخن گفته است؛ همچنین درباره شیوه تبویب اشعارش سخن رانده است. دوم آنکه، نسخه ترکیه دربردارنده ۸۵ غزل، ۵ قطعه فارسی و نیز ۴۰ غزل و ۱۰ رباعی عربی است که در متن مصحح پورجوادی نیامده است. سوم آنکه، این نسخه مشتمل بر مثنوی فارس‌نامه است که مسلماً از جلال طیب است؛ اما در متن مصحح پورجوادی موجود نیست و حتی به نام این مثنوی هم اشاره نشده است؛ البته در سایر تذکره‌ها و سفینه‌های اشعار هم از این مثنوی یاد نشده است و می‌توان گفت تنها نسخه‌ای است که منظومه فارس‌نامه را دارد. چهارم آنکه، بسیاری از اشتباهات، غلط‌ها و افتادگی‌های متن مصحح پورجوادی را می‌توان با مقابله نسخه کتابخانه ترکیه رفع کرد. همچنین برخی از افتادگی‌های نسخه ترکیه را هم می‌توان به کمک متن مصحح پورجوادی بازیافت. پس باید بار دیگر این دو نسخه با هم مقابله گردد و موارد اختلاف یا اشتباه معین شود و حتی به اصل نسخه اساس پورجوادی مراجعه کرد تا نسخه‌ای کامل‌تر و پیراسته‌تر ارائه شود. در ضمن شایسته است مثنوی «گل و نوروز» که آقای علی محدث قبل از تصحیح کرده است، با نسخه ترکیه مقابله شود تا افتادگی‌های متن چاپ‌شده رفع گردد و سرانجام کلیات اشعار جلال طیب شیرازی در یک مجلد عرضه شود.

پی‌نوشت

۱. دکتر ذبیح‌الله صفا می‌نویسد: دولت‌شاه او را شیرازی دانسته است و امین احمد به مولد و موطن او اشاره‌ای نمی‌کند و حال آنکه اصل او خواف خراسان و محل اقامت و شاید مولدش شیراز بوده است (صفا: ۱۳۷۰، ۲/۳: ۱۰۳۲). برای اطلاع بیشتر به این کتاب‌ها رجوع کنید: تذکرة الشعراء دولت‌شاه (۱۳۸۲: ۲۹۸)؛ سفینه خوشگو (۱۳۸۹: ۱۶۷)؛ عرفات العاشقین و عرصات العارفين (۱۳۸۸: ۹۵۹).
۲. آقای محسن ذاکرالحسینی در مقدمه جواهرالبحور که در آخر دیوان جلال طبیب چاپ شده است، این گمان را مطرح کردند که احتمالاً نام خود وی یوسف بوده است نه نام پدرش (طیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۳۳۲)؛ اما شاعر در این شعر آشکارا پدرش را یوسف می‌خواند. علاوه بر آن هیچ منبعی این فرض را تأیید نمی‌کند.
۳. این بیت در «گل و نوروز» مصحح علی محدث نیست؛ اما در نسخه ترکیه موجود است.
۴. این شعر در نسخه مصحح پورجوادی نیست. نقل از نسخه خطی ترکیه (برگه ۱۱ ب).
۵. مطلع آن شعر این است:
چه بیت‌های لطیف است یادگار از شیخ
که مثل آن به جهان هیچ‌کس ندارد یاد
(طیب شیرازی، نسخه ترکیه، گ ۸۶ ب)
۶. در نسخه «عرایش» نوشته شده است. متن تصحیح قیاسی است.
۷. ترجمه این بخش از مقدمه... ترکیب‌کننده سخن (بقیه جمله افتاده است). پوشاننده جامه‌های تهذیب و آراستگی بر عروس‌های ترکیب (آفریننده ترکیبات زیبا در سخن). از بین برنده بیماری و هراس و بخشنده تندرستی به مردم، جلال المله و الدین احمد بن یوسف بن الیاس که خداوند درجه‌اش را بالا برد و با نزدیک گردانیدنش به خود شادی وی را افزون کند.
۸. منظور نسخه دیوان موجود در دارالکتب مصر به شماره ۱۵۳ به خط نستعلیق فرصت غریب، مورخ ۸۲۳ است.
۹. در تقسیم‌بندی نسخه، قطعات و معنیات در یک بخش آمده است که هفت معمای آن تکبیتی بود و ما آنها را از شمار قطعات کم کردیم و به مفردات افزودیم.
۱۰. این کلمه را «شادان» هم می‌توان خواند.
۱۱. مصراع آخر تضمین شعر سعدی است.

منابع

۱. قرآن (۱۳۶۷). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، قم: الهادی.
۲. انوری، اوحدالدین محمد (۱۳۷۲). دیوان انوری، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۳. بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفين، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب.
۴. بهرامیان، مسیح (۱۳۹۰). «تأملی در دیوان جلال طبیب شیرازی»، مجله درّ دری (فصلنامه تخصصی ادبیات غنایی، عرفانی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد)، شماره اول، ۳۹-۵۹.
۵. خوشگو، بندر بن داس (۱۳۸۹). سفینه خوشگو (دفتر دوم)، تصحیح سید کلیم اصغر، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۶. دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*، تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.
۷. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*، چاپ اول از سری جدید، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۸. سعدی، مشرف‌الدین مصلح (۱۳۷۴). *بوستان سعدی*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی، چاپ چهارم.
۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: آگاه، چاپ نهم.
۱۰. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۰). *تاریخ ادبیات در ایران* (جلد سوم، بخش دوم)، تهران: فردوس، چاپ هفتم.
۱۱. طبیب شیرازی، جلال (۱۳۸۰ / ۲۰۰۱ م). *گل و نوروز*، مصحح: علی محدث، سوئد: انتشارات دانشگاه اوپسالا.
۱۲. _____ (۱۳۸۹). *دیوان جلال طبیب شیرازی همراه با رساله جواهرالبی‌حور*، تصحیح نصرالله پورجوادی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۱۳. _____، *دیوان [نسخه خطی]* ترکیه: کتابخانه سلیمانیه، شماره اصلی ۱۲۲ و شماره فرعی ۸۹۱/۵، تاریخ کتابت: [؟].
۱۴. الطرازی، نصرالله مبشر (۱۹۶۶ م). *فهرس المخطوطات الفارسیه*، القسم الاول، قاهره: مطبعه دارالکتب.
۱۵. عراقی، فخرالدین ابراهیم (۱۳۷۰). *دیوان عراقی*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی، چاپ ششم.
۱۶. مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۰). *مثنوی معنوی*، به تصحیح رینولد نیکلسون، تهران: نشر علم.
۱۷. وفایی، محمدافشین (۱۳۹۰). «جعبه آینه کتاب (۵): نقد و معرفی کتاب‌های تازه»، *مجله بخارا*، سال چهاردهم، شماره ۸۳، ۶۱۶-۶۳۸.